

Hájkova verze Mattioliho herbáře

PAVEL DRÁBEK

V roce 1562 vydal pražský tiskař Jiří Melantrich *Herbář jinak bylinář ... od doktora Petra Ondřeje Matthiola ... na českou řeč od doktora Thadeáše Hájka z Hájku přeložený...* Většina odborné literatury přejímá tento údaj doslova a uvádí toto dílo jako pouhý překlad Mattioliho herbáře. Jen ojedinělí autoři, v poslední době např. J. Janko¹ a M. Bohatcová,² upozornili na to, že se nejedná jen o překlad. Janko zdůraznil, že je to volný překlad, doplněný Hájkovými poznámkami a doplňky, a Bohatcová uvedla, že „Hájkův volný převod Mattioliho spisu a podíl na českém znění textu je možno označit za adekvátní k práci autorově“.

Na vysvětlenou je nutné uvést stručnou charakteristiku původního díla. Italský lékař Pietro Andrea Mattioli (1501–1578) aktualizoval řecký Dioskúridův spis o léčivech (*Peri hylés iatrikés*, latinsky *De materia medica*) tak, že k překladům původních textů připojil své komentáře, opírající se o vlastní zkušenosti, o uznávané antické i středověké autority i o názory některých současníků. Původní Dioskúridův text o pěti knihách vydal Mattioli v roce 1544 italsky, později (1548) doplnil jako šestou knihu jiný Dioskúridův text pojednávající o toxických látkách a protilátkách (*Peri deleterion farmákon*, latinsky *De lethalibus venenis*) a připojil své komentáře. Od r. 1554 vycházelo dílo (tj. šest knih Dioskúridova textu a komentáře k nim) též latinsky.³ Každá kniha původně začínala Dioskúridovou předmluvou, k níž byl připojen Mattioliho komentář. Knihy se dělí na kapitoly, které se též skládají z latinského překladu původního Dioskúridova textu a Mattioliho komentáře. Každá kapitola pojednává obvykle jen o jednom léčivu (rostlinném či

¹ J. JANKO – E. BUŽGOVÁ: Reprezentativní dílo české naukové prózy a kultury 16. století. In: *Herbář jinak bylinář velmi užitečný ...* (výbor, ed. J. Porák). Praha, Odeon 1982, s. 330. Tento výbor obsahuje asi třetinu původního Hájkova textu (originál herbáře je např. v NK Praha, sign. 54 B 3).

² M. BOHATCOVÁ: Čtení na pomezí botaniky, fauny a medicíny. *Sborník Národního muzea v Praze, řada C, 1993, vol. 38, č. 3-4, s. 34.*

³ Mattioli nebyl prvním překladatelem Dioskúrida do latiny, překlady vycházely již od r. 1478. Podrobněji S. FERRI: Il „Dioscoride“, i „Discorsi“, i „Commentarii“, gli amici e i nemici. In: *Pietro Andrea Mattioli. Quattroemme*. Perugia 1997, s. 15 n.

živočišném druhu, minerálu atp.). Asi pětinu obsahu tvoří kapitoly o léčivech anorganického a živočišného původu. Tyto kapitoly stejně jako předmluvy k jednotlivým knihám Hájek vypustil a zaměřil se na rostlinná léčiva. Proto byl český text výstižněji nazván *Herbář, jinak bylinář...*

Hájkův přínos zasahoval do čtyř oblastí. V první řadě to byl výběr látky k překladu. Z latinského originálu Mattioloova spisu *Commentarii... in libros sex Pedacii Dioscoridi*, obsahujícího 856 kapitol, vybral Hájek jen 408 kapitol. Tuto část pak charakterizuje ve své předmluvě: „nyní toliko o bylinách, o kořeni, o kvítí, o semenách, o stromoví, o ovocích a o dříví umínil jsem řeč učiniti“. Ve skutečnosti však zařadil do herbáře i pižmo, mošus a cibetku, nehledě na to, že v předmluvě uvedl také několik příkladů terapeutického použití dalších živočišných léčiv a též minerálních surovin. Při výběru kapitol pro český herbář byl Hájek omezován výběrem dostupných štočků. Při tvorbě textu si však počínal volně a zaměřil se spíše na léčivé látky domácího původu. U některých rostlin (např. u ostružiny) je v českém herbáři víc Hájkem přidaného textu než překladu z latiny. Kladl důraz na praktické pokyny a ušetřil čtenáře pochybností, spekulací a úvah o tom, kdo má větší pravdu a zda pojednávaná rostlina je vskutku ta, za niž ji považovali starší autoři. Zde je třeba připomenout, že podobný přístup ke zpracování a výběru překládané látky zvolil též pražský lékař Georg Handsch (1529–1578), pocházející z nynější České Lípy. Ten ve stejnou dobu připravoval překlad vybrané části z Mattioliho komentářů do němčiny, jeho výběr léčivých rostlin zahrnoval 485 kapitol a textově byl rozsáhlejší.⁴

Nevíme, z kterého vydání Mattioliho komentářů Hájek kapitoly vybíral a překládal. Teoreticky to mohlo být kterékoliv z prvních latinských vydání,⁵ např. benátské vydání z r. 1559.⁶ Část textu první kapitoly čtvrté knihy, pojednávajícího o bukvici (*Betonica*), naznačuje, že mohl mít k dispozici rukopis nově připravovaného latinského vydání, jež vyšlo v r. 1565.⁷ V tomto vydání je mj. doplněno jedno italské úsloví o bukvici a odkaz na knihu od A. Musy, což ve vydání z r. 1559 chybělo, ale vyskytuje se to jak v Hájkově, tak i v Handschově textu. Jako pramen by v úvahu mohly také přicházet

⁴ Touto osobností se v letošním prvním čísle zabýval J. SMOLKA a M. VACULÍKOVÁ: Renesanční lékař Georg Handsch (1529–1578). *Dějiny věd a techniky*, 43, 2010, s. 1–26.

⁵ První latinská vydání jsou z roků 1554, 1558, 1559, 1560 a 1562. Viz též F. STARKENSTEIN: České bylináře a nauka o bylinách v Čechách. *Lékařské zprávy*, 1931, č. 6, s. 164.

⁶ P. A. MATTIOLI: *Commentarii in libros Pedacii Dioscoridis ... de materia medica*. Venetiis MDLIX (sign. NK Praha 18 A 4).

⁷ Tamtéž.

části knižně vydané Mattioliho korespondence,⁸ jejímž hlavním námětem jsou léčivé rostliny. Hájek při překladu vybíral jen určité části z latinského překladu Dioskúridova textu a také z následujícího Mattiiova komentáře k němu. Vybrané části překládal velice volně a do původního textu zasahoval podle svého uvážení. Např. ve složení pilulek proti souchotinám (*Tabidis pilulae*; lat. *tabes* = úbytě) v kapitole o šalvěji⁹ místo dvanácti drachem dlouhého pepře (*piperis longi drachm. duodecim*) uvedl: „dlouhého pepře půl třetího lotu“ (drachma byla čtvrt lotu, měly tedy být uvedeny tři loty).

Druhou oblastí Hájkova přínosu je rozvoj české terminologie. Také o těchto zkušenostech se Hájek zmiňuje v předmluvě a píše, že se snažil, aby „jazyk náš český ve své vlastní a starobylé celosti zachoval, jej rozšířil a rozmnožil“. Někdy se odvolal na lidové názvy, např.: „...jiná rutka, kteréž naše baby říkají...“. Jeho podíl na rozvoji české botanické a lékařské terminologie nebyl dosud plně zhodnocen. S tím souvisí i třetí oblast jeho práce, tj. doplňování míst výskytu popisovaných rostlin. Nejčastěji Hájek doplnil „u nás v Čechách“, ojediněle „v Českém království“, „na Moravě“ nebo „v Polště“, případně uvedl přesnější lokalitu („na moravských horách“, „na Krkonoších“, „v Braníku“, „na vrchu nedaleko Prahy, který slove Dundalova díra“, „císařská zahrada“ a pod.).

Čtvrtou oblastí bylo doplňování botanických i lékařských částí herbáře. Hájek používal různé prameny, ale odvolával se na ně zřídka (výjimečně jsou uvedeni např. Antonius Musa nebo Simeon Sethi). Vedle rozšířených botanických údajů byly doplněny zejména odstavce označované „Přirození a moci“ nebo „Moci a skutkové“ či „Složení a moci“ atp. Tam přidával Hájek mj. nové terapeutické pokyny, rady a předpisy (dále jen pokyny).

Zdroje některých doplňků

Hájek v době překládání herbáře nemohl mít ještě dostatek praktických medicínských zkušeností (promoval v roce 1560),¹⁰ a proto při doplňování textu vycházel spíše z literárních podkladů. Kromě Mattiiova textu, z něhož vybíral vhodné statě, měl Hájek k dispozici další odbornou literaturu. Dokládá to nejenom jeho předmluva, ale také údaj k poslední kapitole, kde Hájek

⁸ P. A. MATTIOLI: *Epistolarum medicinalium libri quinque*. Pragae 1561.

⁹ Srov. Mattioli cit. v pozn. 5 a P. A. MATTIOLI: *Commentarii in sex libros Pedacii Dioscoridis ... ab ipso autore recogniti et locis plus mille aucti*. Venetiis MDLXV (Strahovská knihovna, sign. CT I. 5).

¹⁰ J. SMOLKA – M. ŠOLC: Metoposkopické aforismy Tadeáše Hájka. *Dějiny věd a techniky*, 41, 2008, s. 85–102.

o křivatci uvádí, že nenalezl, „by kdo jiný prve v jazyku latinském aneb německém“ o něm psal. V tu dobu byla dosažitelná nejenom základní díla tzv. otců botaniky (Bock, Brunfels, Fuchs), ale řada dalších (např. populární a v tu dobu mnohokrát německy a latinsky vydaný spis *Gart der Gesundheit*, resp. *Hortus* nebo *Ortus Sanitatis*).¹¹ Také existovala různá antidotária, dispenzatoria a další receptáře od různých autorů (např. Pseudo-Mesue, Quiricus de Augustis, Manlius de Bosco, Paulus Suardus), obsahující stovky předpisů. Některé z nich jistě Hájek znal ze svých studií a byly pro něho dostupné. Totéž můžeme předpokládat u opisů určitých překladů takovýchto děl do češtiny (např. *Antidotarium Nicolai*,¹² Světla apatykářův od Quirika de Augustis,¹³ Saličetovy Chirurgie¹⁴). Podle našeho zjištění byla zdrojem doplňovacích pokynů zejména „Kniha lékarská kteráž slove herbář aneb zelinář“ z roku 1517. Jejím autorem byl Jan Černý.¹⁵ Hájek se o této knize zmínil v předmluvě i v dalším textu, aniž by jmenoval spis nebo jeho autora, ale nazýval ji starým českým herbářem. Ačkoliv v závěru své předmluvy Hájek silně herbář Černého zkritizoval, uvedl rovněž, že z něho bylo do nového herbáře přeneseno „což jest pak v něm užitečného bylo“.

Zajímalo nás proto, do jaké míry Hájek z herbáře Černého čerpal. Bylo porovnáno 319 kapitol z herbáře Černého s odpovídajícími kapitolami českého znění Mattioliho herbáře a téměř v třetině z nich byly nalezeny shodné nebo nápadně podobné pokyny.¹⁶ Přesný počet Hájkem převzatých pokynů není možné stanovit, neboť Hájek je velice často upravoval a proto původ některých pokynů může být sporný. Odhadujeme, že jejich množství přesahuje tři sta, což z hlediska celého obsahu Mattioliho herbáře představuje několik

¹¹ W. SADÉE: Erläuterung zur Stammtafel des Kräuterbücher. *Deutsche Apotheker Zeitung*, 100, 1966, s. 963–694.

¹² Z. HANZLÍČEK: Český překlad Antidotaria Mikulášova. *Čs. Farm.*, 28, 1979, s. 31–36.

¹³ E. ŠEDIVÝ: *Světlo apatekářův. Díl I.* Praha, Čs. lékárnická společnost 1926.

¹⁴ P. DRÁBEK: Léčivé přípravky v českém překladu Saličetovy chirurgie. *Čes. Slov. Farm.*, 55, 2006, s. 84–87.

¹⁵ Srov. M. BOHATCOVÁ: Čtení na pomezí botaniky, fauny a medicíny, c. d., dále G. GELLNER: Jan Černý a jiní čeští lékaři do konce doby jagellonské. *Věstník KČSN, tř. filosoficko-historická*, 1934, 55 n. a Z. TICHÁ (ed.): *Jan Černý. Kniha lékarská*. Praha, Avicenum 1981.

¹⁶ Pokyny převzaté z herbáře J. Černého jsou v prvním českém vydání Mattioliho herbáře zařazené těchto kapitolách: 2, 3, 7, 12, 16, 17, 28, 29, 53, 56, 57 (palma, chybně označena číslem 47), 61, 64, 65, 72, 79, 81, 82 a 84 první knihy. V druhé knize jsou v kapitolách 2, 4, 6, 13, 17, 24, 27, 32, 38, 42, 50, 61, 62, 84, 85, 86. V třetí knize v kapitolách 3, 4, 16, 17, 18, 19, 22, 23, 24, 26, 27, 33, 34, 36, 38, 41, 42, 43, 46, 49, 51, 52, 56, 57, 68, 75, 83, 85, 87, 93, 94, 97 a 102. Ve čtvrté knize v kapitolách 1, 3, 4, 5, 9, 11, 14, 28, 32, 36, 39, 53, 58, 59, 61, 62, 67, 84, 86, 88, 93, 97, 100, 113, 115, 122, 124 a 129.

procent. Kromě toho byly zjištěny ojedinělé případy, kdy Černý i Mattioli vycházeli ze stejného pramene. Počet převzatých pokynů v jednotlivých kapitolách kolísá, většinou je v uvedených kapitolách jen jeden nebo dva pokyny podobné textu Černého. V osmi kapitolách jsou převzaté čtyři pokyny, v dalších deseti (aloe, ambrožka, bez, bukvice, cibule, fík, křivatec, mák, mandragora a panax) jich je pět nebo více. Nejvíce převzatých pokynů, tj. patnáct, obsahuje 41. kapitola třetí knihy nazvaná „O panaxu a některých gummatách“, kde však je soustředěno deset cizokrajných pryskyřic a klejopryskyřic. Poslední kapitola herbáře, pojednávající o křivatci, je celá parafrází původního textu J. Černého. Ačkoliv je většina doplněných pokynů zařazena až do druhé poloviny herbáře, první z nich jsou již uvedeny v druhé kapitole první knihy (dále značeno způsobem I./2). Tam Černý u puškvorce (Černý i Hájek shodně uvádějí „prustvorec“) napsal: „Vlhkosti studené v žaludku i v prsech rozpouští a chrkání činí“, což Hájek doslova převzal. Další tři pokyny v této kapitole (řezanice puškvorce s pepřem, směs práškového puškvorce se skořicí a výluh puškvorce v pivě) mají upravený text, např. takto:

Černý:

Anebo prach jeho smísiti s skořicí – to srdce sílí i chuť k jídlu dává.

Hájek:

Jestliže pak z něho prach učiníš a s skořicí smíšíš posilíš srdce a chuť k jídlu vzbudíš.

Větší úpravy textu udělal Hájek v kapitole o kdoulích (Černý je nazývá kutny, Hájek v I./65 kdoule, Mattioli v latinském vydání z r. 1559 *Cotonea malus* – tam však předloha pro dále uvedený text chybí):

Černý:

Syrových mnohé požívání uráží nervů a bolesti v nich vzbuzuje.

Vodnatost s cukrem vařená v horkostech zimničných žaludku posilňuje, chut zbuzuje, dýmy zimničné doluov stlačuje, nechutenství z horkokrevnosti pošle i blvání zastavuje, moče pálivost, horkost ledví proměňuje.

Hájek:

Syrové mnohem víc svraskují, urážejí nervy a bolesti v nich vzbuzují.

Vodnatost s cukrem vařená v horkých zimnicích žaludku posilňuje, chut k jídlu vzbuzuje, dýmy zimničné doluov stlačuje, nechutenství z horkokrevnosti pošle i tracení zastavuje, moče pálivost, horkost ledví proměňuje.

Podobně tomu je u reveňového kořene (Černý: *Reubarbarum*, Hájek: *Rhabarbarum*; III./1):

Černý:

V prachu muožeš jeho pojednú dáti od jedné čtvrtce až i puol lotu nebo

Hájek:

Můžeš z něho v prachu přijíti (= přimouti) jednu čtvrtci, až i půl lotu

viece, v močení v vodách svrchních nebo u víně od puol lotu až do celého.

anebo více. Pakliže je chceš močiti, tehdy musíš vzíti z něho půl lotu nebo celý lot a tak močiti v víně několik hodin a ráno vytlače vypíti.

Nápadnější je shoda u vratiče (Hájek v III./94 vrátýč, Mattioli v lat. vydání z r. 1559 uvádí *Tanacetum*, tam latinská předloha rovněž chybí):

Černý:

Účinkem zlým bylo-li by komu, aneb některé dievce anebo ženě, uděláno, že by horliví milostí nepokoj znikl, vratičem se omýti – zbudeš toho ihned.

Hájek:

Účinkem zlým bylo-li by komu, aneb některé děvčce aneb ženě, uděláno, že by horlivou milostí nepokoj vznikl, umej se vratičem, zbudeš toho ihned.

V žádném z výše uvedených příkladů nebyla v latinském textu z r. 1559 nalezena odpovídající předloha.

Příkladem stejného pramene může být část článku o mandragoře. Text latinského vydání z r. 1559 zní: *Folia recentia convenienter oculorum inflammationibus & collectionibus, quas ulcera citarunt, cum polenta illinuntur, duritias omnes, suppurationes, strumas & tubercula discutunt: stigmata sine exulceratione delent, si quiris, senisue diebus sensi, perfricentur.*

V herbáři Černého je odpovídající pasáž uvedena takto: „Listí stlučené s múkou ječnú oteklost očí i hlízy, podešlosti ran, vředuov (svým flastrováním) hojí a rozpouští krtice, hlízy tvrdé i vyrostliny. Poškrvny černé i bíelé čistí, odhnětliny lécie, otoky dnavé noh i rukú rozhánie, i jiných svazuov“.

Hájkův překlad (IV./62) se přidržuje textu Černého: „Listí stlučené s múkou ječnou oteklost očí, rány podešlé a vředy svým flastrováním hojí, rozpouští krtice, hlízy tvrdé i vyrostliny, poškrvny černé a bíelé a zsinlost čistí, odhnětliny lehčí, otoky dnavé noh, rukou i jiných svazů rozhání“.

Také u máku (IV./53, lat. *Papaver*) je zřejmé, že text Černého i Mattioliho vycházejí ze stejného pramene: *Papaveris nigri semen tritum cum vino bibitur, contra citum alnum et foeminarum profluvia.* V herbáři Černého je odpovídající pokyn formulován takto: „Mák černý dáti u víně trpkém těm, ježto často na stolici chvátají. A červený tok, též i ženský zastavuje“. Hájkova verze zní: „Mák černý pak dává se netoliko pro uvedení sna, ale i proti běhavce a přílišnému toku ženskému“.

Podobných rozdílů v pokynech převzatých nebo zdánlivě převzatých z herbáře Černého je v Hájkově textu více. Jsou to změny slovosledu, změny pořadí údajů (např. indikace předřazena složení přípravy léku), záměny

slov (např. místo slova „neklad“ je uvedeno „nepřikládej“, místo „mazati“ „pomazuj“, místo „užitečná“ „dobrá“), záměna oznamovacího způsobu rozkazovacím atp. Také pořadí pokynů Hájek obvykle měnil. Např. do kapitoly o bukvici (IV./1) převzal z textu Černého šest pokynů, ale uvedl je v tomto pořadí : 1., 5., 6., 2., 3. a 4. a mezi ně vždy zařadil ještě pokyny jiné.

Vedle formálně rozdílných textů je v českém textu Mattioliho herbáře též několik pokynů, které se od předlohy Černého poněkud liší věcně. Tyto rozdíly je možno považovat za závažnější, nelze však vyloučit vliv jiného pramene. Např. v kapitole o ovsu uvádí Černý jako součást obkladu rostlinu nazývanou řecké seno (*Trigonella foenum – graecum L.*; byla to obvyklá ingredience zevně aplikovaných přípravků). Hájek (nebo sazeč?) místo toho na příslušném místě (II./3) uvedl řecké víno. V kapitole o levanduli (I./7) jsou v Hájkově textu ve složení léku „proti šlaku“ doplněny galgán, pivoňkové semeno a pižmo, u kokotice (IV./123) je složení sirupu k čištění krve obohaceno o další čtyři léčivé rostliny, u červené bukvice, resp. bukvice (IV./1; *Betonica officinalis L.*) jsou do složení ústní vody navíc zařazeny rmen a pepř, naproti tomu v kapitole o čekance (II./42) chybějí v odvaru suché višně. V kapitole o šalvěji (III./27) vypustil Hájek ze složeného odvaru tzv. pakostničí bylinu,¹⁷ ale zároveň rozšířil jeho použití o několik indikací („nedostatkům hlavy od vodnokrevnosti spomáhá, nervův, svazův, muškulův posilňuje, mokrosti zbytečné v nich vysušuje“). V téže kapitole, jak již bylo uvedeno výše, Hájek změnil při rozpisu složení pilulek hmotnostní jednotky, jež předepsal Mattioli.

Vedle toho jsou případy, kdy je Hájkův text bohatší o kvantitativní údaje, např. v kapitole o bezu (IV./124; *Sambucus nigra L.*) jsou doplněna váhová množství jednotlivých složek mazání „proti lámání“ a u štěrbáku (II./42) se k přípravě léku („traňk proti zacpání jater“) léčivé rostliny odměřují („každého půl hrsti“). Ojedinele jsou také změněny pomocné látky (např. pivo, víno, výluh z rostlinných drog).

Podobně jako složení jsou někdy upraveny indikace, např. u cibule (II./61), pětílístku (IV./31) a posedu (IV./120). U výše již zmíněného křivatce Hájek doplnil původní Černého předpis takto: „Mně se při tom vidí, že mohou se víc než tři zrníčka a raději v lavendulové vodě než v pivě přijmouti“.

Pokud chceme roztřídit Hájkem převzaté pokyny podle indikací, ztěžuje nám takovéto rozdělení jednak jejich nesourodost a dále skutečnosti, že to často jsou vícesložkové směsi bez uvedení kvantity, jimž navíc chybí dávkování. Protože většina rostlinných drog obsahuje trísloviny a stopy éterických

¹⁷ Dnavá bylina byla podle Černého petrklíč.

olejů, lze u nich předpokládat určité protimikrobní působení. Z toho vyplývá, že je bylo možné použít jako antiseptika a antiinfektiva. Ve shodě s tím je většina převzatých pokynů zaměřena na léčení ran, onemocnění uropoetického systému, v oftalmologii, gynekologii atp. Ojedinele lze pokyny zařadit např. mezi purgancia a digestiva. U části pokynů je vysvětlení jejich účinku problematické. Znalosti o obsahových látkách mnoha tehdejších rostlinných drog jsou dosud mizivé a kromě toho musíme počítat s placebovým efektem, který ani dnes není zanedbatelný.

Je samozřejmé, že určité ohlasy herbáře Černého lze nalézt i v jiných částech Hájkova překladu, než jsou terapeutické pokyny (např. popis rostliny). Není však příliš přesvědčivé, je-li spojení tří nebo čtyř slov v obou textech podobné či shodné a přitom není možnost je porovnat s latinským textem, neboť v Mattioliho spise ta část chybí. Např. Černý popisuje bez takto: „Bez stromek jest obecné známosti...“ V Hájkově podání je sloveso přesunuto na druhé místo. V předpokládaném latinském originále¹⁸ však takováto věta není. Podobných příkladů je v knize několik. Průkaznější je věta o použití krušinového uhlí (I./62) do střelného prachu. Ovšem i tam změnil Hájek slovosled. V kapitole o šafránu (I./23) převzal Hájek z Černého dokonce celý odstavec o pěstování této rostliny.

Kromě herbáře Černého čerpal Hájek též z jiného českého pramene, který zatím neznáme. V kapitole o krušině (I./62) uvedl: „I já v jedněch starých českých knihách našel jsem o ní takto napsáno“ ... (následuje předpis na přípravu léčivého nápoje).¹⁹

Diskuse

Doposud nám o Hájkovi chybí monografie, která by celkově zhodnotila jeho význam pro českou vědu i jeho postavení v celosvětovém vývoji. Jeho život a zásluhy o českou vědu sice připomínají dva sborníky a další různé články, ale přesto zůstala „bílá místa“, která se jen pomalu zaplňují. V poslední době se podařilo doplnit některé jeho publikace a zpřesnit některé údaje z jeho života (např. rok narození, rok lékařské promoce, postavení u císařského dvora),²⁰ ale stále je ještě mnoho nedořešeného. K tomu patří také náležité prozkoumání jeho práce na přípravě českého textu. Nepovažuji

¹⁸ Srov. P. A. MATTIOLI: *Commentarii in libros Pedacii Dioscoridis...*, c. d. v pozn. 5.

¹⁹ Vzdáleně podobný předpis je uveden v knize *Staročeské knihy lékařské* (ed. A. M. ČERNÁ), Brno, Host 2006, s. 183.

²⁰ J. SMOLKA: Postavení Tadeáše Hájka jako lékaře na císařském dvoře. *Acta universitatis Carolinae – Historia Univ. Carolin. Pragensis*, 48, 2008, s. 11–32.

za užitečné rozvádět, co o tom kdo napsal. Stačí jen připomenout, že již K. Sternberg²¹ uvádí, že Mattioli svěřil svůj komentář Hájkovi k přepracování (*Umarbeitung*) a ten jej nemalým úsilím na český herbář přetvořil (*umschmolz*). Tato poznámka upadla zcela v zapomenutí.

Hájek měl bez pochyby na překlad a jeho doplnění málo času. Od jeho lékařské promoce v Itálii do vytištění herbáře uplynuly méně než dva roky, což při rozsahu díla stěží postačovalo. To patrně též vedlo k výše připomenutému vypuštění kapitol o minerálních a živočišných léčivech, což asi nebylo původně v úmyslu.²² O určitém Hájkově spěchu svědčí např. i ta skutečnost, že v některých kapitolách opakoval indikace, např. u hrachu dvakrát uvedl stejný předpis (obklad z nezralého hrachu). Ani nové termíny nepoužíval vždy důsledně. Např. název přípravku *oximel* jednou přeložil jako octový med, jindy jako medový ocet nebo ho nechal nepřeložený.

Ve srovnání s Hájkem neměl G. Handsch na přípravu německé verze Mattioliho herbáře více času než Hájek (tj. dva roky). Je však pravděpodobné, že se při výběru textů mohl inspirovat tím, co už před ním použil Hájek. Bylo by proto vhodné podrobně porovnat český a německý text.

Doposud nebyl podrobně vyhodnocen ani Hájkův přínos k rozvoji české botaniky a ani celkové ovlivnění české odborné terminologie. Ještě méně pozornosti bylo věnováno léčebnému použití popisovaných rostlin. To lze snad vysvětlit tím, že uváděné použití rostlin je příliš široké (mnohdy téměř univerzální) a vůbec není systematicky uspořádané.

K převzetí citovaných léčebných pokynů je třeba dodat ještě toto: Herbáři Černého předcházelo v Evropě deset jiných herbářů od různých autorů, z nichž Černý nepochybně mohl čerpat.²³ V podtitulu jeho spisu se uvádí, že kniha byla sestavena „z mnohých knih latinských i ze skutečných prací“. Konkrétní zdroje však dosud určeny nebyly, pouze Šedivý²⁴ a Němec²⁵ se domnívali, že Černý vycházel z výše zmíněného spisu *Hortus sanitatis*, jenž před vydáním knihy Černého vyšel v různých verzích nejméně desetkrát a z knihy *Liber de arte distillandi* od H. Brunschwygka (1500, 1508 a 1512). Ze skladby některých kapitol se dá usuzovat, že Černý při jejich psaní použil

²¹ K. STERNBERG: *Abhandlung über die Pflanzenkunde in Böhmen*. Prag 1817, s. 123.

²² Původní herbáře totiž často obsahovaly též léčiva živočišného a nerostného původu. Viz též BOHATCOVÁ, cit. v pozn. 2, s. 36, pozn. 52.

²³ G. GELLNER: Jan Černý a jiní čeští lékaři do konce doby jagellonské, c. d.

²⁴ E. ŠEDIVÝ: *Příspěvky k dějinám lékárnictví na Moravě a ve Slezsku*. Praha, Česká lékárnická společnost 1905, s. 18.

²⁵ B. NĚMEC: Botanika v Čechách do bitvy bělohorské. *Čas. Muzea Král. Českého*, 1922, 99B, s. 11.

více než jeden zdroj. Navázal tak na středověkou praxi, kdy jeden autor volně opisoval od druhého a citovaly se jenom klasické autority. U herbářů tato praxe běžně přetrvávala ještě na začátku novověku a týkala se nejenom textu, ale také vyobrazení.²⁶

V polovině 16. století bylo k dispozici mnohem více informačních zdrojů, jak již bylo uvedeno výše. Některé z nich mohl použít Mattioli i Hájek. Tato okolnost činí situaci nepřehlednou a k jejímu rozřešení bude zapotřebí mnohem více času. Proto zatím není možno přesně určit, co vše Hájek převzal z textu Černého a co odjinud. Také z tohoto důvodu by bylo vhodné prostudovat podrobněji²⁷ i německý text, který připravil G. Handsch.²⁸

Zbývá ještě dodat, že též do druhého českého vydání Mattioliho herbáře,²⁹ které ve spolupráci s Veleslavínem připravil pražský lékař Adam Huber z Riesenbachu a jež vyšlo v r. 1596, byly převzaty téměř všechny texty Černého, které Hájek použil. Některé z nich přitom prošly další úpravou.

Key words: Botany • herbals • Jan Černý • Tadeáš Hájek z Hájku • P. A. Mattioli

The Hájek's Version of the Mattioli's Herbal

The Italian physician Pietro Andrea Mattioli cooperated with Tadeáš Hájek z Hájku during his stay in Prague. For the edition of a new Czech herbarium (1562) Hájek translated into Czech the important parts of the Mattioli's publication *Commentarii in libros sex Pedacii Dioscoridis ... de materia medica* dealing with the medicinal herbs. In this new herbarium Hájek included medical advice. For this purpose he also used an older Czech herbarium from the year 1517 written by Czech surgeon Jan Černý. The article presents some new possibilities for the further research in this field.

Author's address:
Masarykova 895
252 63 Roztoky u Prahy

²⁶ Viz W. SADÉE: Erläuterung zur Stammtafel des Kräuterbücher, c. d., a H. SCHELENZ: *Geschichte der Pharmacie*. Berlin, Springer 1904, s. 337.

²⁷ Na rozdíl mezi německým a českým textem upozornil R. Hendrych ve sborníku *Tadeáš Hájek z Hájku*. Praha, Univerzita Karlova 1976, s. 18.

²⁸ *New Kräuterbuch, mit den allerschönsten und artlichsten Figuren aller Gewächse ... Von dem hochgelehrten und weitberühmten Herrn Doctor Petro Andrea Matthiolo ... erstlich in Latein gestellt. Folgendts durch Georgium Handsch, der Arzney Doctorem verdeutscht, und endlich zu gemeinem nutz und wolfart Deutscher Nation in druck verfertigt...* Prag MDLXIII.

²⁹ *Herbář aneb bylinář ... doktora Petra Ondřeje Mathiola...* v Starém městě Pražském 1592.